TEGEL

32/2004

INHOUD

4 DISCUSSIEDOSSIER: ANTWERPSE TEGELPRODUCTIE: 1570-1630

4 ANTWERPS? ANTWERPS!
Frans Caignie

14 ANTWERPEN, BAKERMAT VAN DE NOORD-NEDERLANDSE TEGEL?
Arend Jan Gierveld

22 VLOERTEGELS IN DE NEDERLANDEN
J. van Loo †

28 HAARDACHTERWANDTABLEAUS UIT DE EERSTE HELFT VAN DE ZEVENTIENDE EEUW, *Deel III (en slot)*
J. Herbert van de Berge

45 DRIE INTERESSANTE TEGELS UIT DE COLLECTIE MULLER
Minne Iedes Nieuwhof

48 DE BAKKER
Lida Brouwer-Brand

50 FRAAI SGRAFFITO TEGELTABLEAU, GERED VAN DE SLOOP!
Ton W. A. Hulsebos en Ger J.M. de Ree

52 NEDERLANDS TEGELMUSEUM

Each article will be followed by an English summary

Discussiedossier: Antwerpse tegelproductie, 1570-1630

De jaarlijkse dag van de Stichting Vrienden Nederlands Tegelmuseum in 2003 te Otterlo was grotendeels gewijd aan de Antwerpse majolicategel. Een overzicht van de tegelvondsten uit de Antwerpse bodem, gepresenteerd door de stadsarcheoloog Johan Veeckman, korte bijdragen door een panel van specialisten en twee vitrines met bodemvondsten in het museum brachten een overvloed aan informatie over de Antwerpse tegelproductie.[1] Ter voorbereiding was ook al op 10 mei 2003 in Antwerpen een bijeenkomst georganiseerd bij de Archeologische Dienst in het Mercator-Orteliushuis met verzamelaars en kenners uit Vlaanderen en Nederland. Verzamelaars brachten vroege tegels en scherven van buiten Antwerpen mee en legden die naast vondsten uit het archeologisch depot van Antwerpen om zich vervolgens te buigen over de vraag hoe men de late Antwerpse en de vroege Nederlandse tegels zou kunnen onderscheiden. De discussie heeft zich toegespitst op de vraag wat de betekenis van Antwerpen na 1570 als productiecentrum van in massa vervaardigde tegels was. Het gaat hierbij dus niet om de luxe majolicategel van vóór 1570, de vloer- en wandtegels en de tegeltableaus die gemaakt zijn voor vorsten, edellieden en prelaten: onder meer de tegels van Herkenrode, The Vyne, Rameyen, Breda, Fère-en-Tardenois, Vila Viçosa of 'De bekering van Saulus'. De Antwerpse herkomst van deze tegels staat buiten discussie. Anders is het voor het begin van de serieproductie van ornament-, kwadraat- en cirkelbandtegels, ná 1570. Arend Jan Gierveld kwam met de prikkelende stelling dat Antwerpen in vergelijking met de Noordelijke Nederlanden geen belangrijk centrum voor de fabricage van de massategel was. Frans Caignie betoogt daarentegen dat er duidelijke aanwijzingen zijn voor een voortgezette tegelproductie in Antwerpen in de periode tot ca. 1630. Als basis voor verdergaand onderzoek bieden wij beide auteurs de gelegenheid hun tegengestelde standpunten hier uiteen te zetten.

De redactie

1 Mededelingen door Claire Dumortier 'Majolicabakkers in Antwerpen', Tony Oost 'Majolicategels uit het kasteel van Egmont te Zottegem', Frans Caignie 'Overeenkomst in tegelontwerpen tussen Noord en Zuid, geïllustreerd aan de hand van de Tobias-tegel en de cirkelsegmenttegel', Jan Gierveld 'Import uit Antwerpen: tegels of tegelbakkers?'.

Antwerps? Antwerps!

Frans Caignie[1]

Dit artikel handelt over de Antwerpse majolicategel uit de periode 1570-1630, de periode van geleidelijke teruggang van deze nijverheidstak in Antwerpen, waarin de serieproductie van vroege ornamenttegels, kwadraattegels en cirkelbandtegels ingang vindt. Veel van dergelijke tegels zijn in het verleden door diverse auteurs zowel toegeschreven aan de Noordelijke Nederlanden als aan de Zuidelijke Nederlanden of aan 'de Nederlanden'. Zelden of nooit vinden we een gegronde motivering van dergelijke toeschrijvingen, die eerder gevoelsmatig zijn en voornamelijk zijn gebaseerd op 'het plaatje' aan de voorzijde. Daar waar de pioniersfunctie van het Antwerps majolicaproduct

1 Deze synthese kwam tot stand in samenwerking met Claire Dumortier (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel), Tony Oost (Stedelijke Musea, Sint-Niklaas) en Johan Veeckman (Stad Antwerpen, afdeling Archeologie).

voor de periode 1510-1570 algemeen wordt aanvaard, bestaat er de neiging om het belang van de productie uit de daaropvolgende periode - weliswaar samengaand met een economisch moeilijke periode voor Antwerpen - te minimaliseren. Al is er vandaag nog geen duidelijk beeld van de betekenis van het Antwerpse majolicaproduct in de beoogde periode, toch kunnen we een aantal theses naar voren schuiven. Die moeten een platform vormen voor het verder onderzoek dat zich moet toespitsen op het tegelproduct zelf. De historische en de archeologische aspecten van de Antwerpse majolicategel zijn weliswaar uitvoerig bestudeerd en beschreven door de specialisten terzake, maar over de producttechnische aspecten is nog weinig bekend.[2]

Majolica-activiteit in Antwerpen

Een eerste vaststelling betreft het aantal majolicabakkers dat in Antwerpen actief is in de periode 1570-1630. De Antwerpse majolicaproductie wordt in de tijd afgebakend door enerzijds het proces dat Guido Andries in 1510 voerde tegen zijn leerling Willem Janssen, omdat die vroegtijdig zijn vijfjaren contract opzegde - wat betekent dat hij reeds in 1508 werkzaam was in het atelier van Guido Andries[3] - en anderzijds 1630, het jaar waarin voor het laatst een majolicabakker (Guilliam van Lommel) voorkomt in de archieven. Deze periode van ruim 120 jaar majolicanijverheid wordt door Claire Dumortier in haar boek ingedeeld in drie periodes:[4]
1) de installatie van de eerste ateliers in de beginperiode (1508-1541), die wordt afgesloten bij het overlijden van Guido Andries.
2) de bloeiperiode (1541-1573), die wordt afgesloten bij het overlijden van Lucas Andries, de markantste figuur van de tweede generatie Andries aan het hoofd van het atelier Den Salm.
3) de stagnatie en het geleidelijk uitdoven van de productiecapaciteit (1573-1630).
In deze laatste periode, die zich uitspreidt over ruim 60 jaar - nagenoeg even lang als de eerste twee periodes samen - zijn nog talrijke majolicabakkers werkzaam in Antwerpen. In de archieven vinden we voor de hele periode van 120 jaar ca. 90 namen vermeld in de majolica sector: 62 geleyerspotbackers of majolicabakkers, 6 geleyerspotschilders, 5 geleyerspotvercoopers en 16 leerjongens. Onder de term geleyerspotbacker verstond men in die tijd een 'fabrikant van majolica'. Als we even bedenken wat een belangrijk erfgoed ons is overgebleven uit de eerste periode, 1508-1541, gerealiseerd door slechts zeven majolicabakkers (tabel 1), dan mogen we aannemen dat er in de tweede periode door 32 man heel wat meer is geproduceerd, evenzo door nog steeds 35 bakkers in de ons aanbelangende derde periode (na 1600 zijn dat er nog steeds 23).[5] Het aantal bedrijven is moeilijk vast te stellen. Er zijn na 1573 activiteiten van in ieder geval zes werkplaatsen gedocumenteerd, waarvan er vier in die periode het daglicht zagen.[6]

Er is dus in de periode 1573-1630 nog een belangrijke majolicaproductie gaande in Ant-

Periode I	Periode II	Periode III
1508 -1541	1541 - 1573	1573 - 1630
7	32	35

Tabel 1) Aantal majolicabakkers in elk van de drie tijdsperiodes van de Antwerpse majolicanijverheid.

2 Claire Dumortier, 'La majolique Anversoise: les données historiques', in: Johan Veeckman (red.), *Majolica and glass. From Italy to Antwerp and beyond. The transfer of technology in the 16th-early 17th century,* Antwerpen 2002, 39-49; Tony Oost en Johan Veeckman, 'Majolica in Antwerp: the archaeological evidence', in: ibidem, 51-68; Zie ook: Claire Dumortier en Tony Oost, 'Un atelier de majoliques installé à Anvers vers 1600', in: *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en geschiedenis,* 60, Brussel 1989, 203-216; Claire Dumortier en Johan Veeckman, 'Un four de majoliques en activité à Anvers vers 1560, in: *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en geschiedenis,* 65, Brussel 1994, 163-217.

3 Frans Caignie, 'Guido di Savino alias Guido Andries', in: *Tegel* 23, 1995, 4-5.

4 Claire Dumortier, *Céramique de la Renaissance à Anvers. De Venise à Delft,* Bruxelles, Paris, 2002. Alle feiten en data vermeld in dit artikel konden worden overgenomen uit dit boek, waarvoor dank.

5 Ibidem, 225-251 ('Dictionnaire des faïenciers').

6 Ibidem, 41-46.

werpen. We weten dat een oven uit die periode een capaciteit had van minstens 800 tegels.[7] Ook indien het aandeel van de tegels slechts een fractie uitmaakte van de totale majolicaproductie, dan nog kan die productie - gerealiseerd door minimaal 35 ondernemers, gespreid over een periode van 60 jaar - niet onbelangrijk zijn geweest. We benadrukken hier dat deze cijfers een minimalistisch beeld geven. Velen kennen we slechts door een toevallige, éénmalige vermelding van hun beroep. Hans van Gemees en Anthonis Zeecq bijvoorbeeld werden aan de lijst toegevoegd omdat zij, respectievelijk in 1624 en in 1628, in hun testament *geleysbacker* worden genoemd. Over hun werkzaamheden ontbreekt elke verder informatie. Heel waarschijnlijk zijn andere majolicabakkers ons onbekend gebleven wegens het ontbreken van archivalische documenten.

In de periode 1550 tot 1626/27 (dit is een groot deel van de tweede en de hele derde periode)

Afb. 1) Fragmenten van het ster- en kruispatroon op één enkele tegel afkomstig uit opgravingen in het bisschoppelijk paleis (l), het Rubenshuis (m) en de Grote Markt (r) (DNT A.01.14.04, 1570-1600). Tenzij anders vermeld hoort elke in dit artikel afgebeelde tegel tot de collectie van de Stad Antwerpen, afdeling Archeologie.

worden in totaal 34 geleyerspotbackers in het Sint-Lucasgilde ingeschreven, waarvan achttien een eigen atelier leidden. De aanvaarding van een plateelbakker of plateelschilder in het Sint-Lucasgilde was als het ware een certificaat van hoogstaande artistieke kwaliteit van zijn majolicaproducten en deze beroepsnorm werd gehandhaafd tot 1627. Een gelijkaardig instituut wordt in Delft pas in 1611 ingesteld.[8] Majolicabakkers die in Antwerpen waren opgenomen in het Gilde kregen na emigratie snel toegang tot het gelijkwaardige instituut in de Noordelijke Nederlanden. Michiel Nouts bijvoorbeeld, die begin 1609 naar Delft trok, werd in 1611 aanvaard als poorter van de stad Delft met een kwalificatie *platielbacker oft tegelschilder komende van Antwerpen* en werd er als vijfde inschrijver geregistreerd in het register van het Sint-Lucasgilde. Dat die kwaliteit er in Antwerpen na 1600 nog steeds was, bewijzen drie overblijvende tegels van een twaalfdelig tableau, gedateerd 1607, in de verzameling van museum Mayer van den Bergh[9] alsook de hierna vermelde kwaliteitseis die in 1627 wordt opgelegd aan majolicaschilder Hans Diericxsens.

Tegelvondsten uit Antwerpse bodem: Antwerps fabrikaat

In de loop van 50 jaar archeologie in Antwerpen zijn heel wat majolicategels en fragmenten aan de oppervlakte gekomen.[10] Vrijwel al deze stukken mogen we als Antwerps fabrikaat beschouwen. Hiertoe behoren ook de ornamenttegels, kwadraattegels en cirkelbandtegels uit de derde periode.[11]

Het is onmogelijk in het kader van dit artikel een overzicht te geven van alle tegelvondsten in Antwerpen die dateren uit die jaren 1570-1630. Zowel kwadraattegels, cirkelbandtegels

7 Claire Dumortier, 'Description d'un atelier de majoliques à Anvers au XVIe et début XVIIe siècle', in: T. Wilson (ed.), *Italian Renaissance Ceramics*, Colloquium British Museum, London, 2-5 September 1987, London 1991, 245.

8 Elisabeth Neurdenburg, *Oude Nederlandsche majolica en tegels, Delftsch aardewerk*, Amsterdam 1943, 55.

9 Zie afbeelding in: Dumortier, *Céramique de la Renaissance à Anvers*, 198.

10 Met dank aan Johan Veeckman, Stad Antwerpen, afdeling Archeologie, voor het ter beschikking stellen van de archeologische tegelvondsten en voor de toestemming voor publicatie.

11 Blauwe en paarse 'Delftse' tegels uit Antwerpse bodem (kinderspeltegels, bijbeltegels, landschappen, ...) beschouwen we als uit Nederland ingevoerd in de late zeventiende tot negentiende eeuw.

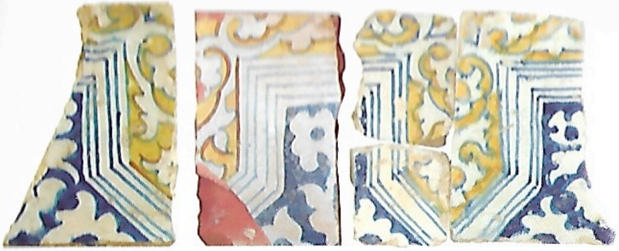

Afb. 2) Fragmenten van het ster- en kruispatroon in kwartuitvoering afkomstig uit opgravingen in de kathedraal (l), de Aalmoezenierstraat (m) en de Steenhouwersvest (r) (DNT A.01.03.25, 1580-1600).

als meerdere types ornamenttegel worden er aangetroffen, waarvan bepaalde types voorkomen op meerdere plaatsen. Het bekende ster- en kruisdecor gevat op één enkele tegel bijvoorbeeld vinden we bij opgravingen zowel in het bisschoppelijk paleis, in het Rubenshuis als op de Grote Markt (afb. 1). Van hetzelfde type, in kwartuitvoering, zijn scherven gevonden in de kathedraal, de Aalmoezenierstraat en de Steenhouwersvest (afb. 2).

Waar kunnen deze tegels gemaakt zijn?[12] Het atelier *Den Salm* in de *Cammerstrate*, dat in 1520 door Guido Andries was opgestart en zeker tot 1621-22 door Guillaume van Brecht in bedrijf werd gehouden, had nog in 1615 een tegelproductie. Dit blijkt uit het huurcontract tussen laatstgenoemde en Lambrecht Collegie waarin sprake is van 'den grooten oven met achthondert tichelen'.[13]
Ook in het atelier *De Tennen Pot* aan de Sint-Jansvliet wordt in 1597 een majolicaoven gesignaleerd. Van 1560 tot 1577 is daar door pottenbakker Pauwels Janssen waarschijnlijk geglazuurd aardewerk geproduceerd, maar van 1577 tot 1615 heeft het atelier, onder leiding van de halfbroers Guido II Andries en Andries Eynhouts, zeer waarschijnlijk een majolicaproductie op touw gezet.[14] Guido II Andries is de jongste zoon uit het huwelijk van Guido Andries met Anna van Dueren, terwijl Andries Eynhouts een zoon is van Anna van Dueren en Adrian Eynhouts. Beiden zijn opgegroeid in de sfeer van het atelier *Den Salm*, tussen klei en majolicaoven. In 1986 is bij werken in de kelder van *De Tennen Pot* heel wat ovenafval gevonden, waaronder proenen, een biscuittegel, rode inlegtegels met engobe en misbaksels van kwadraattegels.[15] Hetzelfde type duikt op in het atelier aan de Schoytestraat (afb. 3).
Majolicabakker Hans Boudewyns exploiteert in de Sint Jansstege (de huidige Aalmoezenierstraat) het atelier *De Blompot* dat hij in 1595 kocht en zeker tot 1616 in bedrijf houdt, datum van zijn laatste vermelding in de Antwerpse archieven. Tegelvondsten in dat pand wijzen op

Afb. 3) Boven en linksonder: drie tegels uit De Tennen Pot aan de Sint-Jansvliet: bloempot in kwadraat met hoek in spaartechniek, zonder palmet (DNT A.05.08. 05, 1610-1650), koe en vis[15] in kwadraat met hoek in spaartechniek, ingesloten palmet, gevleugeld (DNT A.04. 07.01, 1570-1600). Onder rechts: hond in kwadraat uit het atelier aan de Schoytestraat.

Afb. 4) Tegelvondsten in het pand De Blompot aan de Aalmoezenierstraat. Links: kwadraattegel (DNT A.04.07.01, 1570-1600). Rechts: oranjeappels in kwartvierpas (DNT A.01.03.20, 1600-1620).

12 Historische gegevens uit: Dumortier, *Céramique de la Renaissance à Anvers*, 41-47 (*'Le déclin des ateliers anversois*, (1573-1630)').

13 Zie voetnoot 7.

14 Dumortier en Oost, '*Un atelier de majoliques installé à Anvers vers 1600*', 205.

15 De kwadraattegel met vis is ook afgebeeld in de veilingcatalogus van Van Sabben Tile Auctions, oktober 1997, lot 356, en in de veilingcatalogus van Christie's Amsterdam, 15-10-2003, lot 617.

een tegelproductie daar in de genoemde periode (afb. 4). Rond 1609 floreerden de zaken niet meer zo schitterend wat wordt afgeleid uit de contractbreuk van zijn medewerker Henrick van de Ryn, die Antwerpen na zeven jaar dienst verliet voor Delft (zie verder).

Het atelier *De Witte Hasewint*, eveneens gevestigd in de Sint Jansstege, was eigendom van Catherine van den Bossche die achtereenvolgens huwt met Adriaen van Lommel (meester in het Sint-Lucasgilde in 1589) en Guilliam van Ophem (meester in 1599). De zoon van Adriaen van Lommel, Willem, die meester wordt in 1616, associeert zich in 1627 met Adriaen van Houte, in dat zelfde jaar eveneens meester in het Sint-Lucasgilde. Het contract dat beide majolicabakkers in 1627 afsluiten met majolicaschilder Hans Diericxsens, en waaruit we voorgaande associatie vernemen, bepaalt onder andere dat hij 'majolicategels van mooie kwaliteit moest schilderen'.

Vele andere ateliers, bijvoorbeeld het atelier uit de Caeystraete en een ander, genaamd *De Maeght van Gent*, zijn in deze periode zeer actief, maar we beschikken niet over gegevens betreffende de aard van hun productie, hetzij tegels of ander majolicagoed.

Export van know-how, niet van tegels

Vanaf de jaren '60 van de zestiende eeuw komt er een emigratie op gang van Antwerpse majolicabakkers en aanverwante beroepen naar zowel de Noordelijke Nederlanden als naar Engeland en Duitsland. De uitwijking is aanvankelijk in hoofdzaak toe te schrijven aan godsdienstige motieven; economische redenen zullen pas in de late zestiende eeuw een rol spelen.[16] Tijdens de tweede periode (1541-1573) zien we zeven emigraties, waaronder slechts twee naar Noord-Nederlandse steden (tabel 2). Men mag aannemen dat deze twee mede aan de basis liggen van de ontwikkeling van de tegelproductie in Nederland. In de derde periode (1573-1630) trekken acht van de negen uit de archieven gekende emigranten richting Noordelijke Nederlanden. Maar betekent deze beweging van Zuid naar Noord werkelijk de leegloop van Antwerpen? Van Jan Heyndricks (4), Hans de Wint (5) en Samuel de Meulenaer (6) is geen activiteit in

16 Dingeman Korf, 'Haarlemse majolica- en tegelbakkers', in: *Mededelingenblad Vrienden van de Nederlandse Ceramiek* 50 (1968), 23; J. Briels, *De Zuid-Nederlandse immigratie, 1572-1630*, Bussum, 1978, 11-17.

Tabel 2) Emigratie uit Antwerpen in de tweede en derde periode.

	Naar Nederland	Overige bestemmingen
Tweede periode 1541 - 1573	1 Joris Andries ➔ Middelburg (1564) 2 Adriaen Bogaerts ➔ Haarlem (1568)	1 Hans Floris ➔ Spanje (1558) 2 Frans Andries ➔ Spanje (1556) 3 Jasper Andries ➔ Norwich (1567) 4 Simon Van Dale ➔ Engeland (1568) 5 Hans Guldens ➔ Hamburg (na 1573)
Derde periode: 1573 - 1630	3 Kerstiaen Van den Abeele ➔ Amsterdam(1584) 4 Jan Heyndricks ➔ Dordrecht (1586) 5 Hans De Wint ➔ Delft (1594) 6 Samuel De Meulenaer ➔ Amsterdam (1594) 7 Hans Bernaert Vierlegger ➔ Haarlem (1598) 8 Pouwels Bourset ➔ Delft (1602) 9 Henrick Van de Ryn ➔ Delft (1609) 10 Michiel Nouts ➔ Delft (1609)	6 Jan Haquenay ➔ Londen (1582)

Antwerpen bekend; ze zijn dan ook niet begrepen in de cijfers van tabel 1. Hans Bernaert Vierleger (7), die in 1598 naar Haarlem trekt, was majolicaschilder. Dit betekent dat in die derde periode uiteindelijk slechts vijf van de in Antwerpen actieve majolicabakkers Antwerpen ook effectief hebben verlaten, uiteraard na hier eerst gedurende langere tijd allerlei majolicagoed, waaronder mogelijk ook tegels, te hebben vervaardigd. Alle overige dertig bleven hier doorwerken. Tot 1570 was majolica een luxeproduct, maar naar het einde van de zestiende eeuw wordt het een meer populair, gevulgariseerd product. In boedelbeschrijvingen na overlijden vindt men het vermeld tot in keukens. Er was in bepaalde kringen nog steeds een grote welstand in Antwerpen wat ook in andere nijverheidstakken duidelijk tot uiting komt.[17] Majolica schotelgoed en wandtegels vonden nog steeds een afzet bij de lokale gegoede burgerij en mogelijk ook bij de Spaanse bezetter. Voor wat tegels betreft is het naar onze mening fout hun afzetmogelijkheid enkel in functie van nieuwbouw te zien. Deze migratie heeft zeker substantieel bijgedragen tot de verdere ontwikkeling van de tegelproductie in Nederland in het laatste kwart van de zestiende en eerste kwart zeventiende eeuw, maar is - zo leren ons de cijfers - niet ten nadele geweest van de locale Antwerpse productie. De productieateliers van waaruit geschoolde werklieden vertrokken om te emigreren, werden niet gesloten maar bleven verder produceren, wat niet uitsluit dat naar het einde van de periode toe het aantal actieve ateliers zeer waarschijnlijk geleidelijk is afgenomen.
Van tegelexport naar de omliggende regio's hebben we geen archivalisch bewijs. De export van tegels is in die derde periode zoniet onbestaande dan toch minimaal geweest. Antwerpen exporteerde veeleer know-how en ervaring via de emigranten die in hun nieuwe werkplaats hun eigen productietechnieken bleven toepassen en hun eigen ontwerpen verder schilderden, of lieten schilderen. Zo werden gedurende enkele decennia gelijktijdig in Zuid en Noord identieke decors geschilderd.
Tenzij hiervoor archivalisch bewijs zou bestaan, mogen we aannemen dat er waarschijnlijk geen import heeft plaatsgevonden vanuit Nederland, en dit niet alleen vanwege de transportbelemmeringen (scheiding tussen de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden in 1585 die een grens creëerde tussen beide regio's). Waarom immers zou Antwerpen voor zijn kastelen, kerken en burgerhuizen tegels bestellen bij Nederlandse majolicabakkers als ter plaatse de benodigde kwaliteit voorhanden was. De Antwerpse majolicanijverheid was voldoende gekend door de lokale bevolking en had een goede faam verworven, zeker door zijn tegeltoepassingen uit de eerste en tweede periode, toepassingen die op dat ogenblik nog talrijk in situ aanwezig waren.

Afb. 5) Tegels uit het kasteeltje 'T Couwelaer te Deurne, Antwerpen (A.04.01.01, 1570-1600).

In situ toepassingen?

Met een tegelproductie die bijna uitsluitend op de lokale markt is aangewezen, stelt zich logischerwijze de vraag waar al die Antwerpse tegelproducten gebleven zijn? Zijn er in Antwerpse huizen nog tegeltoepassingen uit die tijd in situ aanwezig? Het antwoord is helaas negatief.

17 Herman van der Wee en Jan Materné, 'De Antwerpse wereldmacht tijdens de 16de en 17de eeuw', in: Jan van der Stock (red.), *Antwerpen, verhaal van een metropool, 16de - 17de eeuw*, Antwerpen 1993, 29.

Nochtans laten enkele archeologische sites bepaalde hoeveelheden identieke tegels zien die wijzen op een specifieke tegeltoepassing. Zo werden bij een recente verbouwing van het kasteeltje 'Te Couwelaer' in Deurne bij Antwerpen zeven cirkelbandtegels aangetroffen als steunmateriaal onder vensterbanken (afb. 5). Het huidige gebouw is een overblijfsel van een veel groter kasteelcomplex dat eigendom was van rijke Antwerpse families en dat in de zestiende eeuw een *hof van plaisantie* was, buiten de stad. De toepassing van een groter geheel van dit type tegel is dan ook zeer waarschijnlijk.

Niettegenstaande deze vermoedens van in situ tegeltoepassingen, moeten er verklaringen zijn waarom niet méér van deze getuigen zijn aangetroffen. Heeft het te maken met het feit dat de sierlijke betegelingen, die ook een bescherming tegen vocht verleenden, in Vlaanderen minder

Afb. 6) Links: fragment van een leeuwenkoptegel opgegraven uit de tuin van Kasteel Rameyenhof.
Rechts: leeuwenkoptegel uit de collectie van het museum Vleeshuis.

noodzakelijk waren dan in het lager gelegen Nederland? Heeft veranderende smaak onder invloed van nieuwe kunststijlen zoals barok en rococo bijgedragen tot een snellere vernietiging of verwijdering van deze niet langer nuttige, noch begeerde betegelingen. Het is inderdaad een feit dat in de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw de renaissancewerken helemaal niet meer in de smaak vielen en vaak moesten wijken voor een nieuwere stijl. Naast deze stijlvervanging zal ook natuurlijke slijtage en breuk aanleiding zijn voor verwijdering en ervoor zorgen dat tegelfragmenten in het bouwpuin terechtkomen.
Ook kleine vondsten zijn ontegensprekelijk van belang. Het is niet omdat op een site slechts luttele fragmenten opduiken dat de mogelijke oorspronkelijke tegeltoepassing geminimaliseerd mag worden. Vele vondsten komen toevallig te voorschijn zonder dat op de site in kwestie verder wordt of kan worden gezocht. Zo kwam een fragment van een leeuwenkoptegel te voorschijn bij aanplantingswerken in de tuin van kasteel Rameyenhof (afb. 6, links). Alle elementen in ogenschouw genomen (omvang van het domein, geïsoleerde ligging en landelijke omgeving) kan het fragment, op ruim 200 meter van het kasteel verwijderd, daar enkel als stort, afkomstig uit het kasteel, zijn terecht gekomen. In combinatie met andere tegelfragmenten, als reparatiemateriaal ingebracht in de kapelvloer, rijst het vermoeden dat nog minstens drie andere betegelingen waren toegepast in hetzelfde kasteel.

Daar waar Nederland een tegelcultuur heeft gekend die sinds de zestiende eeuw eigenlijk nooit is onderbroken, is in Vlaanderen na 1630 de tegelproductie bijna totaal verdwenen, tot die ca. 1880-1900 herrees met een heel verschillend architecturaal product. Vandaar dat Vlaanderen praktisch geen tegelverzamelaars kent en de studie van de zestiende-eeuwse Antwerpse tegel - die niet als verzamelobject beschikbaar is - steeds een zaak van musea en archeologen is gebleven, een zeer beperkte groep van specialisten dus.

Serieproductie

In de periode na 1570 kent Antwerpen de logische voortzetting van een soort serieproductie die reeds in de loop van de eerste en tweede periode op gang was gekomen. Van een echte productie in serie, voor levering uit voorraad, was toen uiteraard nog geen sprake. De grotere reeksen identieke tegelexemplaren dienden steeds om een centraal uniek element te omkaderen en zijn daardoor juist ook zelf telkens uniek. Een representatief voorbeeld voor de vroegste periode vormen de 135 stuks roodbruine randtegel met het hoorn van overvloed decor uit de kapelvloer van kasteel Rameyenhof (afb. 7). Dit is een miniatuurweergave van hetzelfde motief dat voorkomt in de centrale grotesken-decors van de vloer.

De cirkelbandtegels uit het bisschoppelijk paleis aan de Schoenmarkt, het voormalige refugiehuis van de abdij van Hemiksem, zijn een ander voorbeeld. Naast overblijfselen van een tegeltableau met een calvarie en een ander met wapenschild, is daar een partij van ca. 40 betrekkelijk gave tegels aangetroffen (afb. 8). Deze vondst omvat een reeks dieren waaronder vogels en een ornamentele reeks met vegetatief blad- en rozetdecor, steeds binnen hetzelfde type cirkelband en met een zeldzame, volledig blauw ingekleurde tegelhoek.[18]

Afb. 7) Randtegel uit de kapelvloer van kasteel Rameyenhof met 'hoorn van overvloed' decor (1527).

Ook de Herkenrode zeskanttegels, met de Anjum en Fère-en-Tardenois varianten, die steeds vaker opduiken - ook in de Antwerpse bodem - zijn een quasi-serieproduct uit het atelier van Guido Andries van vóór 1541. Ze dienden als achtkantkader rondom unieke figuratieve voorstellingen. Voor de tweede periode rekenen we de tegels naar tekeningen van Francisque Pellegrin aan als serieproductie, evenals de talrijke geometrische decors onder Spaans-Moorse invloed in de collectie van het museum Vleeshuis.

Het is dan ook aannemelijk dat Antwerpen na 1570 op dit elan verdergaat. De voorbeelden gegeven in afbeeldingen 1 en 2 illustreren deze hypothese. Een ander voorbeeld is de tegel met palmettenkruisdecor in gebogen kwadraat dat we niet alleen in een productieatelier aantreffen maar ook bij klanten van de Antwerpse majolicanijverheid, zoals het kasteel Rameyenhof en de abdij van Neumunster in Luxemburg[19] (afb. 9, rechts; zie volgende paragraaf).

Antwerpse decors en modellen

Bepaalde tegelpatronen die invloed vertonen van sierelementen uit het Nabije Oosten, Italië en Spanje zouden hun oorsprong kunnen vinden in Antwerpen. Het is immers in deze stad dat, voor onze contreien, de eerste tegelontwerpen het licht zagen. We denken hier in het bijzonder aan het grote aantal toepassingen van het palmetmotief, zowel als centraal ornament als in de talloze varianten van uitgespaarde hoekmotieven, maar ook aan geometrische composities gemaakt onder Spaans-Moorse invloed.

Afb. 8) Twee voorbeelden van cirkelbandtegels opgegraven in het Bisschoppelijk Paleis, ca. 144 x 144 x 20 mm (DNT A.01.20.01, 1525-1540).

18 Claire Dumortier en Tony Oost, 'Antwerpse majolicategels uit het voormalig refugiehuis van de abdij van Hemiksem', in: Johan Veeckman (red.), *Blik in de bodem. Recent stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen*, 1992, 23-29.

19 Zie afbeelding in Dumortier, *Céramique de la Renaissance à Anvers*, 200-201.

Als voorbeeld voor het palmetmotief geldt de tegel met palmettenkruis in gebogen kwadraat, die in meerdere lezingen op de jaardag aan bod kwam (afb. 9, rechts). Dit motief treffen we aan als kader op een tableautegel uit de majolicavloer van kasteel Rameyenhof, hierin verzeild als opvulmateriaal. Deze rand en nog twee losse fragmenten met hetzelfde decor wijzen op een tegeltableau dat als een schilderij is gekleefd op een ornamentele muurbetegeling (afb. 9, links).[20] De voorstelling op de tegel is een bijna-exacte kopie van een fragment uit de scène 'De ontvangst van Tobias en Rafaël door Raguël' (afb. 9, midden) op een van de tegelpanelen in het hertogelijk paleis in Vila Viçosa (Portugal), gedateerd 1558 en door stilistische gelijkenis met het Saulustableau toegeschreven aan *Den Salm*, op dat ogenblik geleid door Franchois Frans.[21] Gezien het gebruik van dezelfde spons zouden we de ontwikkeling van het palmettenkruisdecor aan dit atelier kunnen toeschrijven. Eventueel zou dit decor ook afkomstig kunnen zijn uit het atelier *De Tennen Pot* aan de Sint-Jansvliet - familiaal verbonden aan *Den Salm* - gezien het daar gevonden identieke exemplaar (afb. 9, rechts). Door zijn dikte van 15 mm en de paarse uitvoering is de productie van de Tobias-tegel eerder te situeren naar het einde van de zestiende eeuw toe. De twee hierop aansluitende fragmenten met palmettenkruisdecor hebben een overeenkomstige dikte van respectievelijk 15 en 16 mm.

Dit tegeldecor met palmettenkruis in gebogen kwadraat wordt ook toegeschreven aan een Middelburgs atelier. Vondsten in Zeeland[22] en andere Nederlandse plaatsen, bijvoorbeeld Monnickendam, vertonen een veel wittere scherf dan het beige-roze van de Antwerpse exemplaren. Negen fragmenten van minstens vier majolicategels met dit decor die zijn opgedoken in Einbeck, mogen op basis van hun beige tot roze scherfkleur als Antwerps maaksel worden beschouwd.[23] Het is inderdaad in het materiële product (de scherf en het glazuur) en niet zozeer in het schilderwerk dat we de productieplaats moeten kunnen onderscheiden.

Als voorbeeld voor geometrische composities ontworpen onder Spaans-Moorse invloed nemen we het decor van gevlochten cirkelsegmenten. Bij het vrij bekende exemplaar, zoals we het aantreffen in het museum Vleeshuis, is de straal van de cirkel $3/5^e$ van de breedte van de tegel waardoor in de hoeken vrije ruimte ontstaat voor een dubbele palmet, uitgespaard in blauw of geel (afb. 10, boven). Op een gelijkaardig exemplaar uit de kapelvloer van kasteel Rameyenhof is de straal van de cirkel $4/5^e$ van

Afb. 9) Links: 'Tobias-tegel' en twee aansluitende fragmenten met palmettenkruis in gebogen kwadraat uit de kapelvloer van kasteel Rameyenhof.

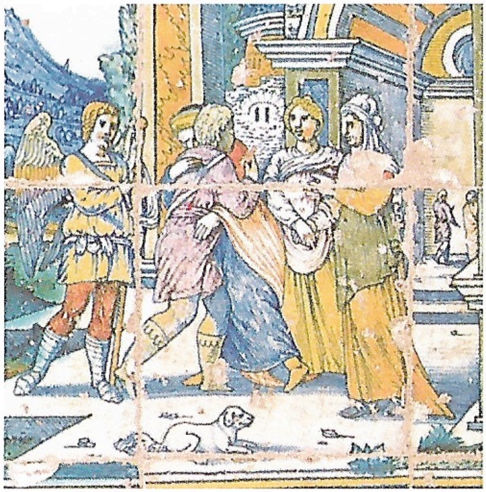

Afb. 9) Midden: detail uit het tegelpaneel 'De ontvangst van Tobias en Rafaël door Raguël' te Vila Viçosa (© Fundação da Casa de Bragança, Vila Viçosa). Rechts: Tegel met palmettenkruisdecor in gebogen kwadraat uit het atelier De Tennen Pot aan de Sint-Jans-vliet (DNT A.01.27.43, 1570-1600).

20 Zie voor een gelijkaardig fenomeen bij een reconstructie met twee Antwerpse tegels uit het museum Vleeshuis: Frans Caignie en Tony Oost, 'Een Antwerps tapijt ... of het verhaal van twee aansluitende tegels', in: *Tegel* 26 (1998), 2-12.

21 Dumortier, *Céramique de la Renaissance à Anvers*, 123-128.

22 Arend Jan Gierveld, 'Tegels op Walcheren. De betegeling van het Hof van Zeeland in de 17e eeuw', in *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, (1997), 29.

23 Andreas Heege, 'Vroege ornamenttegels in het verre Einbeck', in: *Tegel* 30 (2002), 4-7. Met dank aan Andreas Heege voor deze bijkomende informatie.

de tegelbreedte. Hier ontstaat aan de vier randen een vrije ruimte die nu wordt opgevuld met enkelvoudige palmetten, uitgespaard in blauw of geel (afb 10, onder). Wanneer meerdere tegels worden samengelegd, ontstaat bij het Rameyentype aan de tegelranden een palmettenduo dat minder mooi oogt dan het palmettenkruis dat wordt gevormd bij het Vleeshuis-type. Het Rameyen-type is nooit elders in collecties of publicaties gezien en mag daarom als Antwerps fabrikaat worden aangenomen. Men kan zich voorstellen dat deze tegel model heeft gestaan voor het in België en Nederland vaker voorkomende type boven op afbeelding 10.

Besluit

Vijf geargumenteerde stellingen vormen het platform voor verder onderzoek naar de Antwerpse tegel:

1) in de periode 1573-1630 zijn nog talrijke majolicabakkers actief in Antwerpen; opname in het corporatieve gilde staat garant voor kwaliteitsproducten.

2) het gros van, zoniet alle, majolica tegelvondsten uit de Antwerpse ondergrond mogen we beschouwen als lokaal Antwerps fabrikaat.

3) slechts een kleine groep majolicabakkers emigreerde naar Nederland om daar een productie te starten met de kennis en ervaring die in Antwerpen was opgedaan; tegelexport vanuit Antwerpen is, zoniet onbestaande, dan toch minimaal. Antwerpen exporteerde dus know-how, geen tegels.

4) er zijn voor die periode voldoende bewijzen van een serieproductie van tegels, die een logische voortzetting is van een quasi-serieproductie opgestart in de eerste en tweede periode.

5) heel wat tegeldecors die in de Nederlanden en zelfs daarbuiten geproduceerd werden, zijn gebaseerd op Antwerpse ontwerpen.

In het kader van deze korte bijdrage diende een selectie te worden gemaakt van het materiaal dat ons overtuigt van de aanwezigheid en de kwaliteit van de tegelproductie in Antwerpen na 1570, zelfs in de eerste drie decennia van de zeventiende eeuw. De materiële getuigen uit de Antwerpse bodem en in onze museumcollecties, samen met de archivalische getuigen, kunnen niet worden genegeerd.

We beschikken in Antwerpen over een uitgebreid gamma tegels en fragmenten - museumstukken en archeologische vondsten - die weliswaar bestudeerd zijn in de context van de eigen archeologische site, maar nog niet als een geheel. Inventarisatie volgens nomenclatuurcode voor alle sites is onmiddellijk na de jaardag in Otterlo gestart. Zodra een overzicht van het eigen product is gemaakt - en uit deze studie hopelijk het profiel van de 'in Antwerpen gemaakte Antwerpse majolicategel' kan worden opgesteld - kan de vergelijking met het Nederlands materiaal worden aangevat. Pas dan ook zal de invloed van de Antwerpse productie op de Noord-Nederlandse tegel - die er vanwege de emigratie onvermijdelijk moet zijn geweest - kunnen worden opgemaakt.

Afb. 10) Boven: tegel met gevlochten cirkelsegmenten uit de verzameling F. Claes, Museum Vleeshuis, Antwerpen (DNT A.01.70.05, 1570-1600). Onder: gelijkaardig type gebruikt als opvulmateriaal in de kapelvloer van kasteel Rameyenhof.

Over de auteur:
Frans Caignie, 59 jaar, is afkomstig van Oudenaarde, historische stad in het hart van wat heet "de Vlaamse Ardennen" (België). Van opleiding handelsingenieur, was hij een volle loopbaan actief in het informaticabedrijf IBM Belgium. Naast zijn bestuursfunctie sinds 1993 bij de Stichting Vrienden, heeft hij in de afgelopen tien jaar het restauratieproject van de majolicategelvloer uit de kapel van het kasteel Rameyenhof te Gestel (België) voorbereid, gecoördineerd en begeleid. Sinds enkele jaren verdiept hij zich in de studie van de Antwerpse majolicategel, waarover reeds enkele publicaties zijn verschenen in *Tegel*.

Antwerpen, bakermat van de Noord-Nederlandse tegel?

Arend Jan Gierveld

In het Nederlands Tegelmuseum bevindt zich een veld van vier zestiende-eeuwse tegels die zo gemonteerd zijn dat het decor een geel kruis vormt. Je kunt ze ook zo schikken dat er een blauwe ster in het centrum staat. Er stond korte tijd geleden, en nu denk ik ook nog wel, op het bijbehorend kaartje 'Zuidelijke Nederlanden'.

Afb. 1) coll. Nederlands Tegelmuseum, inv.nr. 473.

Een veld van 20 van deze tegels heeft in Museum Boijmans Van Beuningen als bijschrift '*Noordelijke* Nederlanden',[1] evenals de exemplaren uit de tegelcollectie De Goederen in De Lakenhal in Leiden.[2] Bij Vis en De Geus (1926) zijn het 'frühe niederländische Wandfliesen' en geen laat-Antwerpse.[3] Alleen al het woord 'Altholländisch' in de titel van hun boek miskent de fundamentele rol van Antwerpen in het ontstaan van Spaans-Moorse decors met repeterend patroon. In 1929 noemt De Geus geen enkele herkomst.[4] Neurdenburg komt echter al in 1923 met een ander geluid: 'We bepalen ons tot de tegels waarvan wij met vrij grote zekerheid kunnen zeggen dat zij in ons land gemaakt zijn, maar het is best mogelijk dat later zal blijken dat er bij de vroege soorten eenige van Antwerpsche afkomst zijn'. Maar zij en medeauteur Rackham bedanken in hun voorwoord dan onder anderen ook Marcel Laurent en Frans

Afb. 2) coll. Nederlands Tegelmuseum, inv.nr. 8689, 8704, 8583 en 8690.

Claes van Brussel en Antwerpen.[5] Kaufmann noemt in 1973 dit soort tegels toch weer Noord-Nederlands.[6] D. Korf schrijft in 1979 in de herziene zevende druk van zijn bekende *Tegels* : 'in beide Nederlanden vervaardigd' en Van Dam (1988) spreekt wijselijk over 'De Nederlanden' als plaats van herkomst.[7]
Een vergelijkbare verscheidenheid in toeschrijving vinden we bij de tegels met gevlochten cirkelbanden. In de collectie van Museum Boijmans van Beuningen worden deze benoemd als een product uit de 'Noordelijke Nederlanden'.[8]

1 J.R. ter Molen (red.) m.m.v. M.W.F. Simon Thomas, *Kunstnijverheid 1600-1800 en Tegels/ Applied Arts 1600-1800 and Tiles*, Amsterdam 1997, 288.

2 Ingrid W.L.Moerman, *Geleend goed. Tegelcollectie G. de Goederen*, catalogus Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden 1981.

3 E.M. Vis en C. de Geus, *Altholländische Fliesen I*, Stuttgart 1926.

4 C. de Geus, *Oud-Nederlandsche Tegels. Bijdrage tot de kennis van de Nederlandsche Ceramiek, naar aanleiding van de collectie Arthur Isaac in het Rijksmuseum te A'dam*, z.p. 1929[1] en 1939[2].

5 E. Neurdenburg en B. Rackham, *Old Dutch Pottery and Tiles* (1923).

6 Gerhard Kaufmann, *Bemalte Wandfliesen. Bunte Welt auf kleinen Platten.Kulturgeschichte, Technik und Dekoration der Fliesen in Mitteleuropa*, München 1973, 105.

7 J.D. van Dam, *Nederlandse Tegels*, Amsterdam/ Antwerpen 1988, 28.

8 Ter Molen, *Kunstnijverheid 1600-1800 en tegels*, 282.

Kok wijdt in 1949 een apart hoofdstukje aan de Antwerpse tegel. Hij noemt deze tegels: '*late* Antwerpse tegels van na 1560' en beweert dat deze de overgang vormen tot de Hollandse tegels.[9]

De onzekerheid over de toeschrijving van deze tegels leidt tot de vraag wat precies de plaats van Antwerpen is in de productie van de 'vroege ornamenten', de kwadraat- en cirkeltegels etc. Daartoe kwamen wij op 10 mei 2003 in Antwerpen bijeen rond een grote tafel vol studiemateriaal, aangedragen door verzamelaars uit Nederland en uit Antwerpen en omgeving.

Een poging om onderscheid te maken tussen in de moederstad Antwerpen gemaakte wandtegels vanaf 1550 en die uit de vroegste productiecentra van de Republiek is eigenlijk geografisch en historisch gezien een vreemde zaak. Het gaat om (wand)tegels uit de opstandige Nederlandse gewesten, de toen grootste stad Antwerpen inclusis! Ze hoorde ook bij de Unie van Utrecht van 1579.
We zouden willen weten bij welke Noord-Nederlandse tegels de invloed van de moederstad nog aantoonbaar is. Ik kwam, of waarschijnlijk wel *wij* kwamen, toen tot de conclusie dat veel uit Nederland meegebrachte tegels wat voorstelling betreft praktisch gelijk zijn aan wat nog in Antwerpen werd gemaakt bij de tegelbakkerijen aan de Steenhouwersvest (Lucas Andriesz) en aan de St. Jansvliet, 'de Tennen Pot' (1575-1615, Guido II Andriesz, maar vooral Andries Eijnhouts).

Geen enkele Nederlandse verzamelaar zou zijn collectie van tegels van vóór 1625 willen ruilen met *alles* wat er in Antwerpen uit de tijd van 1570-1625 (Dumortier:'La période du déclin') gevonden en daar bewaard is! Er is namelijk bijna niets dan wat scherven en enkele slordig geschilderde dieren en bloempotten in kwadraten, waar nog geen viertje van valt samen te stellen.[10] Wel worden overal in de stad verspreid wat tegelscherven aangetroffen, maar men vindt nooit tegels aan de wand uit die periode. Er waren er op die bijeenkomst die verbaasd waren te horen dat in Rotterdam, Vlissingen en Harlingen veel tegels *in kelders* waren gezet, iets wat men in Antwerpen nimmer had aangetroffen. Tegels als vochtwering zijn daar onbekend.

Mijn stelling is: Antwerpen was na 1570 in vergelijking met de noordelijke Nederlanden geen belangrijk centrum voor de fabricage van de massategel.

Antwerpen was in 1550 de grootste stad van de Nederlanden met bijna 100.000 inwoners. Vanaf de godsdiensttwisten (denk aan de beeldenstorm van 1566) tot aan de verovering door Parma in 1585 was het economisch klimaat van de stad ongunstig en na de Spaanse annex katholieke overwinning liep de stad leeg. Binnen drie jaren was de halve bevolking verdwenen, voornamelijk calvinisten, onder wie veel rijke kooplieden. Er was geen bouwnijverheid in een stad met veel leegstand en daarom ook nauwelijks of geen afzet voor de tegelbakkers. Is het een wonder dat de tegelverzamelaars daar nu op de vingers van één hand te tellen zijn?
Ook de afzetmogelijkheden naar het noorden waren gering toen in 1585 de Schelde werd afgesloten en de scheepvaart van en naar Antwerpen ten zeerste werd bemoeilijkt. Onderzoek in het Zeeuws Archief heeft uitgewezen dat er praktisch geen majolica en tegels via de Schelde de Republiek binnenkwamen. Het vervoer van deze breekbare waar was alleen via het water verant-

9 IJsbrand Kok, *De Hollandse Tegel*, Amsterdam 1949, 21.

10 Claire Dumortier, *Céramique de la Renaissance á Anvers. De Venise á Delft*, Bruxelles/ Paris 2002, afb. 22 op 47.

Afb. 3) Antwerpse papkommen (1560) en een portrettegel uit een Walchers pand (1590-1600). De schotel komt uit de bodem van het Noord-Hollandse Graft.

woord. Wat wel via het grensfort Lillo ons land binnenkwam waren vele inboedels van Antwerpenaren. Ik heb dat gevonden in de tolregisters van 1584 en 1588. In de registers van 1591 en 1592, de jaren die ik voor het tolkantoor Middelburg geheel heb doorzocht, vond ik slechts de vermelding van 'een kiste geleyerswerk waerd £ 8 Vlaams [= *f* 48]'. Bij een opgave van drie maanden later werden wat planken, takkebossen 'ende steenckens' geregistreerd met een totale waarde van £ 14 [= *f* 84], waarbij we dan maar aannemen dat het om geschilderde wandtegels gaat.[11] Er werden dus in de Republiek nauwelijks Antwerpse producten ingevoerd, zelfs niet in het toen snelgroeiende Middelburg, waar veel nieuwbouw plaatsvond. In februari 1599 heeft de landvoogd op last van de Spaanse koning Philips III een absoluut verbod op handel en zelfs op het personenverkeer met de 'rebellen' afgekondigd. De Republiek antwoordde met een totale handelsblokkade.[12] Deze duurde tot aan het Bestand in 1609 en betekende waarschijnlijk het einde van de Antwerpse tegeluitvoer naar de Republiek. Natuurlijk werd het handelsverbod op grote schaal ontdoken. Vlaamse textiel was hier bijvoorbeeld onmisbaar en werd ook toen nog steeds ingevoerd.[13] Er zijn ook archivalische bewijzen dat er in 1605 wat 'geleyerswerck' door een Antwerpse koopman in spiegels, glas, aardewerk en porselein aan afnemers in Amsterdam en Rotterdam werd verkocht. Dat betrof hier echter, gelet op de overige koopwaar, luxe voorwerpen en geen bouwmaterialen zoals tegels.[14]

Afb. 4) Ovenafval uit 'De Tennen Pot' en tegels uit een pand in Veere.

11 A.J. Gierveld, 'Tegels op Walcheren. De betegeling van het Hof van Zeeland in de zeventiende eeuw', in: *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1997), 1-48.

12 De Zeeuwse tolregisters van de jaren 1595-1628 zijn niet bewaard gebleven; die van het kantoor Middelburg vertonen dat hiaat al vanaf 1593.

13 H. de Schepper, 'De katholieke Nederlanden van 1589 tot 1609' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 6, Bussum 1979, 291-292; A.K.L. Thijs, 'Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1580-1650' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 7, Bussum 1980, 86-92.

14 E. Duverger, *Antwerpse Kunstinventarissen*, deel I,1(1987), nr. 70.

Afb. 5) twijfelgeval: Middelburg of Antwerpen?

Vlissingse verzamelaars ('gravers'), die de vindplaatsen van hun tegels precies weten, hadden naar de bijeenkomst in Antwerpen vele kwadraat- en cirkeltegels, met en zonder kabelrand, meegebracht. In Antwerpen zijn zulke cirkeltegels, zo hoorden wij daar, nooit gevonden. Wie echter de kabelrandtegel met portret uit Vlissingen naast een van de vele papkommen uit de collectie van het Antwerpse Maagdenhuis houdt, kan moeilijk zeggen dat deze niets met elkaar hebben uit te staan. Maar nogmaals: van deze cirkeltegels met kabelrand zijn er veel op Walcheren gevonden, maar niet één in Antwerpen. De hierbij afgebeelde schotel komt uit de grond in Graft (Noord-Holland).[15]

Kwadraattegels zijn wel in Antwerpen gevonden, als misbaksels van 'De Tennen Pot', maar vergelijkbare tegels op Walcheren tonen een veel betere kwaliteit. Ze zijn zorgvuldiger geschilderd en hebben drie- of vijfbladige plantjes naast of achter het afgebeelde dier. De tegel met veel slordiger uitgevoerde spaartechniek rond de vis in kwadraat *zou* echter ook op Walcheren gevonden zijn en lijkt wel uit 'De Tennen Pot' te stammen (afb. 5).

De ornamenttegels die we uit Antwerpen kennen, zoals driekleurige palmettegels, tegels met een centrale gele ster en randtegels met ferronnerie en palmetten, treffen we in grotere aantallen in Nederland aan. We kunnen dus alleen zeggen dat deze tegels met een Antwerps decor in de tweede helft van de zestiende eeuw ook nog in Antwerpen gemaakt werden.

Ik kom terug op de tegels waarmee ik begon. Het decor van deze Nederlandse tegels met een repeterend geometrisch patroon vindt zijn oorsprong ook in Antwerpen. C. de Geus geeft in zijn bekende boek *Oud-Nederlandsche tegels* (1929) een tekening van 'geometrische versieringsschema's van zestiende eeuwsche Nederlandsche Wandtegels'.

15 Pieter Biesboer, *Nederlandse Majolica 1550-1650. Schotels en tegels voor de sier*, z.p 1997, 41 (afb. 35).

Afb. 6) Overduidelijke Antwerpse invloed op tegels op Walcheren gevonden. Foto a en b: coll. Nederlands Tegelmuseum, inv.nr. 8567, 8577; foto d afkomstig uit Gierveld, 'Tegels op Walcheren', p. 27.

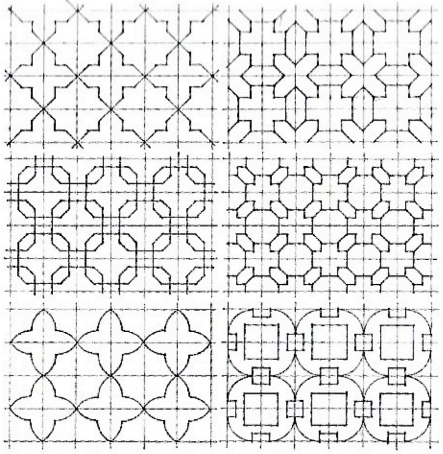

Afb. 7) hierboven: versieringsschema's uit De Geus, Oud-Nederlandsche tegels, p. 10; daarnaast een voorbeeld zoals ze met deze spaarhoek met een dubbele palmet in Antwerpen gemaakt werden; rechts de gewone Noord-Nederlandse uitvoering met een enkele palmet, coll. Nederlands Tegelmuseum, inv.nr. 2571.

Afb. 8) links Antwerpen, 1550-1560. Rechts Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden, 1570-1600.

Sommige decors zijn ontleend aan de decoratieprenten van Francisque Pellegrin uit ca. 1540. De beschildering werd overeenkomstig het grafische voorbeeld positief uitgevoerd. Wat later(?) volgde de uitvoering in spaartechniek.
Volgens Van Dam (1988) werd de directe schildering door de Italiaanse galeijersbakkers uitgevoerd en ontstond de spaartechniek doordat de inheemse pottenbakkers de geometrische ornamentiek van de bruin-gele vloertegels op majolica-tegels overbrachten. In de catalogus van de collectie Manschot-van der Meij in het Nederlands Tegelmuseum te Otterlo (p. 13) wordt daar nader op ingegaan.[16]

Ik herhaal wat ik in mijn artikel 'Tegels op Walcheren' over de Antwerpse tegelbakkers uit het laatste kwart van de zestiende eeuw schreef:

16 Arend Jan Gierveld, 'De Nederlandse tegels', in: idem, Johan A. Kamermans en Ger J.M. de Ree, *Stil verzameld. Tegels uit de collectie Manschot- van der Meij*, Otterlo 2004, 10-81.

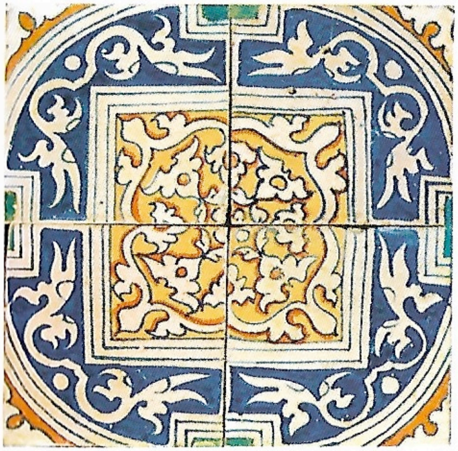

'Waarschijnlijk was de concurrentie met hun naar het noorden vertrokken vakgenoten niet vol te houden en de export naar de Republiek ging op den duur dan ook verloren. De vraag kan worden gesteld of de noordelijke provincies wel ooit een belangrijk afzetgebied voor de Antwerpse wandtegel hebben gevormd'.[17]
Het jongste Antwerps symposium en de tentoonstelling in de zomer van 2003 in Otterlo wijzen ook niet in die richting. De oudste 'Noord-Nederlandse' tegels vertonen Antwerpse invloed - natuurlijk blijven we schatplichtig aan Guido Andries en zijn zonen - , maar we kunnen er meestal van uitgaan dat deze in de Republiek gemaakt zijn. Wel moet de verzamelaar van de vroege tegel zich afvragen of zijn tegel, vooral als die wat veel weegt (ca. 550 gram) misschien uit Theemsklei is gemaakt. De scherf is vaak minder poreus, harder en minder bros wegens een grotere dichtheid. In Londen zijn tegels met een 'Antwerps' decor gevonden, die ook daar zijn gemaakt.[18]

Veel Antwerpse plateel- en tegelbakkers verlieten de Scheldestad en zwermden uit naar Engeland (Norwich en Londen), naar Middelburg, Haarlem, Amsterdam en Delft, zelfs een enkele naar Hamburg. Niemand van hen ging kennelijk naar Rotterdam, dé Nederlandse tegelstad van de zeventiende eeuw. In het standaardwerk van Hoynck van Papendrecht over de Rotterdamse plateel- en tegelbakkers, gebaseerd op grondig archiefonderzoek en opgravingen i.v.m. met de bouw van het nieuwe stadhuis in 1915-1916, speelt Antwerpen geen rol.[19]
Geen van de Rotterdamse plateelbakkers kwam van origine uit Antwerpen. Dus de befaamde Rotterdamse veelkleurige tegels met zeewezens en hun groene zeeën (ook al zijn er exemplaren in de tegelcollectie van het Museum Vleeshuis te Antwerpen) en de niertegels maken geen deel uit van de Antwerpse erfenis. Het is dan ook niet zo waarschijnlijk dat tegels met echt Antwerpse motieven als het palmettenkruis in Rotterdam navolging vonden.
Men kan er nog wel eens over twisten of de vele

Afb. 9) Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden 1570-1600. Foto Vis en De Geus, Altholländische Fliesen, I, Tafel 8b.

17 Gierveld, 'Tegels op Walcheren', 2.

18 F. Britton, *London Delftware*, 1987, 172-175.

19 A. Hoynck van Papendrecht, *De Rotterdamsche plateel- en tegelbakkers en hun product 1590-1851. Bijdrage tot de geschiedenis der oude Noord-Nederlandsche majolika*, Rotterdam 1920.

Afb. 10) Antwerpen en noordelijker 1570-1600; een variant van de meest linkse is ook opgegraven in Londen. Foto b, c en d: coll. Nederlands Tegelmuseum, inv.nr. 473, 8572 en 8567.

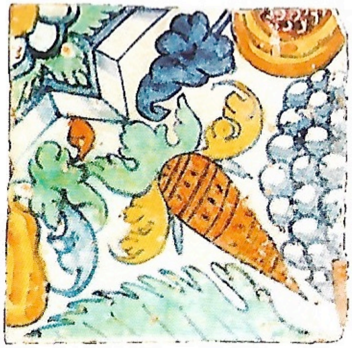

Afb. 11) opgegraven in Antwerpen, Middelburg en Londen, derde kwart zestiende eeuw. Foto uit Gierveld, 'Tegels op Walcheren', p. 18.

Afb. 12a en b) Vlaanderen, Noordelijke Nederlanden en Londen, 1570-1600; 12a: coll. Nederlands Tegelmuseum, inv.nr. 8583.

op Walcheren gevonden vroege kwadraat- en cirkeltegels nu in Middelburg of in Rotterdam gemaakt zijn, maar nauwelijks of ze misschien toch uit Antwerpen aangevoerd werden. De historicus vindt daarvoor echter geen overtuigend bewijs!

CONCLUSIES:

1) De ornamenttegels met Spaans-Moorse, geometrische patronen in Nederlandse verzamelingen hebben een 'Antwerps' decor maar zijn voor een groot deel in Noord-Nederland gemaakt.

2) De kwadraat- en cirkeltegels in Nederlandse verzamelingen zijn bijna allemaal in de Noordelijke Nederlanden gemaakt, de kwadraattegels voor een klein deel ook in Antwerpen; de concurrentie met de uitgeweken stadgenoten was echter niet vol te houden. Militaire gebeurtenissen en politiek/economische en fiscale maatregelen waren de oorzaak van de ontvolking en neergang in Antwerpen. Een kans op herstel gedurende het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) kwam te laat, omdat deze nijverheid in de Republiek inmiddels tot bloei was gekomen. De kustprovincies waren een natuurlijk afzetgebied voor de vochtwerende tegel. De Zuidelijke Nederlanden boden door hun natuurlijke gesteldheid en tijdelijke economische achteruitgang ook niet voldoende compensatie als afzetgebied voor wandtegels.De Scheldestad werd niet weer een belangrijk boven-regionaal centrum voor de fabricage van de massa-wandtegel.

3) Antwerpen exporteerde *weinig* majolica *producten*, maar *wel plateelbakkers*. De invloed van Antwerpen op onze vroegste tegelproductie valt niet te ontkennen.

4) De hierboven genoemde invloed van de Antwerpse plateelbakkers strekte zich niet uit tot de belangrijkste Noord-Nederlandse tegelstad, Rotterdam.

5) Als wij twijfelen om een bepaalde wandtegel een product van Zuid of Noord te noemen is het gewenst om te schrijven: De Nederlanden!

Over de auteur
Arend Jan Gierveld (1932) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en promoveerde cum laude op een muziekhistorisch onderwerp. Was tot 1989 werkzaam in het H.B.O. en daarna tot 1999 eindredacteur van een muziekwetenschappelijk tijdschrift. Schreef boeken over orgelhistorie en -bouw en na zijn pensionering artikelen over plateelbakkers en hun product, vooral in het jaarboek *Tegel*.

SUMMARY • TILE PRODUCTION IN ANTWERP, 1570-1630

The 2003 annual meeting of the Friends of the Dutch Tile Museum Foundation at Otterlo was largely dedicated to the Antwerp maiolica tile. A survey of tile finds from excavations in Antwerp presented by the city archaeologist Johan Veeckman, brief contributions by a panel of experts and two showcases with archaeological finds in the museum provided a wealth of information about Antwerp tile production.
The discussion focused on the question of Antwerp's importance after 1570 as a centre for mass produced ornamental, diamond border and circle band tiles. So it was not concerned with the luxury maiolica tile before 1570: the floor and wall tiles or tile pictures made for princes, peers and prelates. Arend Jan Gierveld made the provocative claim that, compared with the northern provinces of the Low Countries, Antwerp was not a major centre for the mass production of tiles. Frans Caignie, on the other hand, argued that there are strong indications of continued tile production in Antwerp till approximately 1630. Both authors have been given a platform here to elaborate their opposing views, as a basis for further research.

(CAIGNIE) CONCLUSIONS

After 1570 a large number of maiolica manufacturers were still active in Antwerp (35 names are known). Even if tiles formed only a minimal part of the total maiolica production, the number of tiles produced must have been considerable.
In the course of the past 50 years a large quantity of maiolica tiles and fragments have been excavated in Antwerp, including, specifically, ornamental, diamond border and circle band tiles from the period under discussion, all of which we state to be made in Antwerp. Several workshops where these tiles could have been made are known through kiln finds or archives.
The Fall of Antwerp in 1585 and the closure of the Scheldt put a serious brake on tile exports from Antwerp. Craftsmen emigrated in large numbers, nine maiolica potters fled the city in this period. So Antwerp exported know-how, not tiles. Tile producers had to sell their products locally. What has happened to all these tiles? Large-scale finds have not been made, but even the find of just a few fragments on a site may be the remains of a not insignificant set of tiles.
In the period after 1570 Antwerp saw the logical continuation of a kind of series production that had already started round 1520.
Certain tile patterns showing the ornamental influence of the Near East, Italy and Spain may have originated in Antwerp. Antwerp was, after all, the birthplace of the earliest tile designs in this region: particularly the palmette motif (as central ornament as well as in the innumerable variations on corner motifs painted in reserve) and geometrical compositions made under Moorish influence.

(GIERVELD) CONCLUSIONS

The ornamental tiles with Moorish geometrical patterns in Dutch collections have an 'Antwerp' design, but were mostly made in the northern provinces of the Low Countries (i.e. the present-day Netherlands).
Nearly all the diamond border and circle band tiles in Dutch collections were made in the northern provinces of the Low Countries, and only a small part of the diamond border tiles in Antwerp.
Antwerp exported not so much maiolica products as maiolica potters. Competition with these fellow townsmen who had emigrated was too strong. Military events and politico-economic measures were the cause of the depopulation and decline of Antwerp.
The influence of the Antwerp potters did not extend to the major tile centre in the north, Rotterdam.
If there is a doubt about the provenance of a wall tile - south or north ? – the solution is 'Low Countries'.

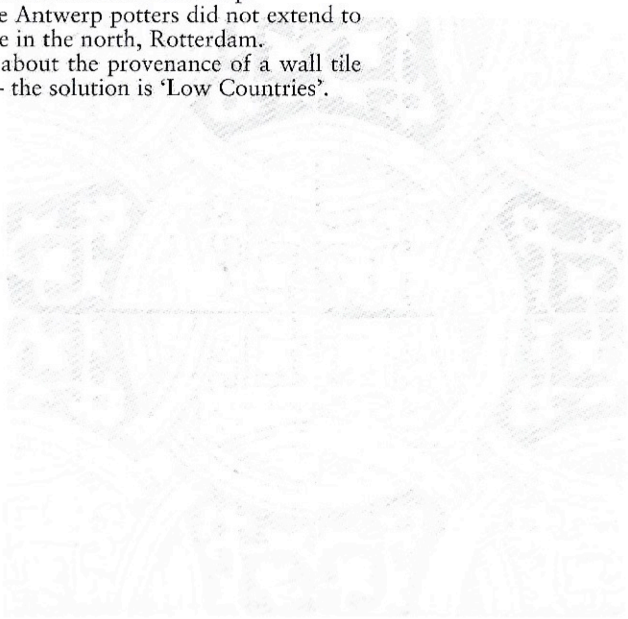

TEGEL

Inhoud

33/2005

4 De wederzijdse invloed van China en Nederland op tegels
Trudy Laméris-Essers

10 Prent en tegel
Arend Jan Gierveld

14 Bijbeltegels in een Zaanse smuiger: een typologische analyse
Minne Iedes Nieuwhof en Joop W. van der Werf

19 Aalmis in Istanbul: de Nederlandse tegels van de Surp Krikor Lusavoriç Kerk
Hans Theunissen en Zeynep Tişkaya

28 Een menutegel
Frans H. Landzaat

30 Streekdrachttegels
Bert-Jan Baas

38 Het dierenalfabet op tegels voor De Hartenberg
Maarten L.H. van Veen

47 Discussiedossier: Antwerpse tegelproductie: 1570-1630

48 Nederlands tegelmuseum

Each article will be followed by an English summary

Discussiedossier: Antwerpse tegelproductie, 1570-1630

Reactie Arend Jan Gierveld

De bijdrage van Frans Caignie in onze discussie over Antwerpen als tegelstad is een reactie op het standpunt dat ik op de jaardag in Otterlo uiteenzette en dat ongeveer zo in Tegel 32 verscheen. Omdat ik geen inzage had gehad in Caignie's standpunt, geeft de redactie mij nu de gelegenheid te reageren op enige naar mijn mening onjuiste beweringen.

1. Caignie schrijft dat Jan Heyndricks zich in 1586 als majolicabakker te Dordrecht vestigde, zoals sinds publicaties van Van Gelder en Ottema in 1924 en 1925 alle auteurs over Antwerpse majolica vermeld hebben. In Tegel 31 heb ik echter aangetoond dat hij daar als pottenbakker kwam en niet als majolicabakker.'

2. In de vervalperiode van 1573-1630 zijn er volgens Caignie zes werkplaatsen gedocumenteerd en 35 'majolicabakkers', die even verderop allemaal als ondernemer worden aangemerkt (p. 5-6). Nu werkten deze majolicabakkers allereerst niet allemaal gelijktijdig in de bedrijfjes. Belangrijker is dat niet ieder die voor een akte opgeeft tegel-, plateel-, of gleibakker te zijn een eigen bedrijf had. Velen werkten als knecht (schilder, draaier, ovenvullers) in een werkplaats. Dit is duidelijk door archiefonderzoek in Rotterdam (Hoynck van Papendrecht, zie voor eerste kwart zeventiende eeuw p. 266 e.v.), de recente catalogus van Gouda en de juist verschenen studie van Harlingen. De conclusie dat er, enkel op basis van 35 namen van majolicabakkers, meer dan zes bedrijven geweest moeten zijn, bestrijd ik daarom ten stelligste. Ook op de lijst van naar de noordelijke Nederlanden verhuisde majolicabakkers (p. 8) prijken vermoedelijk de namen van knechts tussen die van meesters.

Overigens heb ik geen moeite met de vijf concluderende stellingen aan het eind van Caignie's bijdrage, op p. 13; ze zijn niet in tegenspraak met mijn eigen conclusies op p. 20.

Tenslotte valt er nog één ding recht te zetten in mijn bijdrage. De twee cirkeltegels met kabelrand op p. 9, die bij een 'recente verbouwing' werden aangetroffen, waren toen ik mijn bijdrage leverde nog niet bekend (zie p. 17) en heb ik daarom niet in mijn conclusies kunnen betrekken.

Tegels uit het kasteeltje 'T Couwelaer te Deurne, Antwerpen (A.04.01.01, 1570-1600).

Naschrift van de redactie

Wij hebben uiteraard op deze reactie van Arend Jan Gierveld een uitvoerig en gedetailleerd commentaar van Frans Caignie gekregen. De redactie meent echter dat het niet tot een langdurige, specialistische polemiek moet komen. Wel willen wij erop wijzen dat Caignie ons laat weten dat hij nooit beweerde dat de 35 gleibakkers gelijktijdig werkzaam waren. De discussie spitst zich nu toe op de interpretatie van vermeldingen van majolicabakkers in Antwerpse en Nederlandse archieven. Wij hebben als redactie de hoop dat deze discussie tot verdergaand onderzoek zal leiden. Voor de omvang en de frequentie waarmee ons jaarboek verschijnt wordt deze discussie te lang en te gedetailleerd.